

3. VAARAORAHVAS

Algupäralt erineva ja samas põnevaid müütilisi arenguid esitleva osa veepärimusest moodustavad uskumused ja jutud vaaraorahvast. Müütiliste vee-elanike lõikes on tegemist mererahva hulka kuuluva liigiga ja ühtlasi mütoloogilise kompleksiga, mis tõukub piibli kirjakohest, sisaldab seoseid parapiibli tekstide, teiste vee-olendite, varasema kirjakultuuri ja trükistega. Kujutelmad on semantiliselt põnevad nii erinevate seletusmodelite kui ka edasiste folkloorsete arengute poolest. Euroopa aladel ja sellest väljaspool levinud uskumusmotiivistik põhineb Moosese Teise raamatu (2Ms 14: 1–31) kirjakohtadel, täpsemini juutide põgenemisel Egiptuse vangipõlvest Moosese juhtimisel. Pärast ränka teekonda ja omavahelisi vastuolusid jõutakse Punase mere rannale, kus Mooses lahutab Jumala õpetuse kohaselt vee: merelained tõmbuvad kõrvale ja moodustavad seinad merepõhjas avanevale vabadusse viivale tee. Juutidele järele tormanud jälitajate, vaarao vägede kohal vajuvad lained armeele peale ja nad upuvad mässava mere lainetes.

Tegemist on Vana Testamendi mõjuka looga, sümboliga, millel on seosed priiuse ja vangipõlve diskursusega, kuid see on ka rahvusetioloogia tähtis nurgakivi.

Vana Testamendi kirjakohtadega seotud sündmustikku kirjeldatakse suulises rahvaluules nii neist ajendatud jutustustena, kuid ka järel- ja kõrvallugudena ning põgenemine vangipõlvest ja selle järeloomood moodustavad makronarratiivi, mille üksikuid osi on esitatud ka tervikust eraldiseisvate mikronarratiividena, episoodidena, lühijuttudena. Sündmused on tihti surutud tihedaks teabeks, eriti kui tegemist on seletuslooga. Vaaraorahvaga seotud usundilised narratiivid jätkavad kohalt, kus piiblisündmustik lõpeb. Meil on unikaalne võimalus vaadata rahvajuttude vahendusel sündmuste järge, saada teada edasistest juhtumitest. Mõneti on see sarnane sajandeid kasutatud võttega luua edukatele raamatutele, tänapäevases diskursuses meedialugudele, ees-, järel- ja vahelugusid, millest moodustub suurem sari. Usundilises pärimuses lisandub uut sündmustikku ja motiive folkloorse kreatiivsuse seaduste järgi, mistõttu sarja järgnevatele osadele kehtivad teatud piirangud.

Uskumuste järgi muutusid Moosesele ja ta rahvale järgnenud vaaraosõdalased inimese torso ja kalasabaga olenditeks, kes ujuvad vaaraod otsides meres ringi ja hüüavad: “Vaarao, vaarao, vaarao!” Vaaraorahvas muutub inimesteks alles viimsel kohtupäeval, mistõttu osa muistendeid kirjeldab, kuidas nad ujuvad laevade või paatide juurde küsimusega, kas kohtupäev on varsti tulemas (vt ka Loorits 1935). Viimsel kohtupäeval lunastatakse haldjad ja nende soontes hakkab voolama inimveri, nad omandavad inimlikud jooned ja kuju. Sama eeldatakse vaaraorahvast.

Eesti traditsiooni eripära on seletusmodelite rohkus. Näiteks tekivad vaarao sõdalastest hülged (populaarseim motiiv) ja teised olendid, kuid seda iseloomustab ka

areng suunal vaarao–merineitsi–hüljes, kus toimub traditsioonide liitmine ühtseks semantiliseks korpuseks.

Kalasabaga inimesed, vaaraosõdalased, on Euroopa folklooris laialt tuntud, kuid traditsiooniökoloogiast tulenevalt tekkisid vernakulaarsete uskumuste alusel Põhja-Euroopas sõdalastest hülged ja Lõuna-Euroopas delfinid, mis sobivad sealsesse meremaailma (Bošković-Stulli 1975: 143; Ivanov 1893: 82; Boganeva & Kõiva 2019). 19. sajandi lõpul üldistas Ivanov oma raamatus: “Praeguse süžee [vaaraode] laialdase populaarsuse põhjuseks on asjaolu, et paljud talupojad teenivad Musta mere kaubalaevadel meremeestena, koju naastes räägivad nad nähtud imedest, sealhulgas merest, näiteks delfiinidest, mis jutuvestjate sõnul moodustavad vaarao armee“ (Ivanov 1893: 82).

Kiirpilk teaduslikele käsitlustele osutab, et neid on avaldatud mitmes kultuuris eriuurimustenaalates 19. sajandist, rahvausundilisi tekste on eri aegadel publitseeritud ka kohaliku folkloori hulgas. Nimetagem uurimustest liivi (Loorits 1926), eesti (Loorits 1935; Kõiva 2020; Boganeva & Kõiva 2019), vene (Zelenin 1915: 858; Cherepanova 1996: 6 jj; Kuznetsova 2012: 5–14), ukraina (Dragomanov 1876: 96; Ivanov 1893: 82– 83), valgevene (Federowski 1897: 108– 109; Boganeva 2010: 54–56), poola (Zowczak 2013: 172– 174), horvaadi (Bošković-Stulli 1975: 143), sloveeni (Kropej 2003; Klobčar 2017) käsitlusi. Pärimust tunti Balti riikides (Leedu, Läti) ja Põhja-Euroopa kultuuriruumis (Soome, Norra, Rootsi, Island), samuti Lapimaa saamide asualal (Treiland 1887: 44–45; Loorits 1935: 2–165), rootsi pärimuses (af Klintberg 2010), ida- ja lääneslaavlaste juures Euroopast Siberi ja Kaug-Ida aladeni (Kuznetsova 2012).

Vaarao-lugude tekstiline variaablus on samuti kirev: teadmiste, väärtuste ja uudiste edastamiseks kasutati lühilugusid ja kokkuvõtteid, kuid samuti leidub fikseeritud või avatud struktuuriga usundilisi narratiive. Eesti lugude sagedasemad formaadid ongi lühivormilised tekke- ja seletuslood, muistendid, mälestusjutud ja isiklike kogemuslugude piirialadel paiknevad usundilised jutud (vt ka Labov & Waletzky 1997; 1967; Ochs & Capps 2009). Informatiivsed teated sisaldavad rahvalikke üldistusi ja vernakulaarse filosoofia sõnumeid. Traditsioon on mõjutatud kujutlusvõimest ja fantaasiast, sisaldab olulist informatsiooni elatusalade, majandamise ning vernakulaarse ökoloogia ja humanismi vastastikuste suhete kohta, mis on omaette käsitlusteema.

Pärimuse paremaks kirjeldamiseks on eristatud juttudes järgmised kategooriad: 1) päritolu, 2) välimus, 3) vaaraode tegevus, 4) nende elupaik, 5) suhtlemine inimestega, 6) intertekstuaalsed suhted, trükiste ja kunstiteoste mõju, 7) seosed folkloori teiste žanritega.

Esinduskogu sisaldab 404 eesti folklooripala ja lutsi keelesaarelt kogutud tekste, omaette alaosa moodustavad aastatel 1920.–1940 Eesti, Läti (lutsi keelesaare alad) ja

tänapäevase Venemaa aladelt kogutud 54 teksti. Lutsi aladelt on tehtud üleskirjutusi eestlaste kõrval poola, juudi, läti, valgevene, vene ja mustlasrahvusest keele- ja folkloorijuhtidelt, mis on nii tänases kui ka toonases vaates erandlik juhtum, hinnalist teavet sisaldav kogu, sest tavaliselt on küsitatud ühte rahvusrühma. Materjal annab läbilõike samas paigas elanud erinevate rahvuste kujutelmadest konkreetse nähtuse kohta.

Eesti, Läti ja tänapäevase Venemaa aladelt 20. sajandi esimesel poolel kogutud slaavi ainestiku väljaanne on ettevalmistavas järgus. Kuna tegemist on olulise, aga samas ajalooliselt keeruka puhveralaga, on järgnevalt esitatud eestivene traditsiooni pea- ja erijooned seoses vaaraorahva kujutelmaga ja lisatud ka võimalikult rohkem tekstinäiteid, et Piibli kirjakohtade rahvalikud tõlgendused esile tuua (vt ka Boganeva & Kõiva 2019). Üleskirjutused venelastelt olid tihti pooleldi eesti keeles ja ladina tähestikus, mitte kirillitsas. Arvatavasti tõlkis üleskirjutaja osa tekste käigult eesti keelde, säilitades originaalseid fraase ja terminoloogiat, algne jutustamiskeel on lahtine.

Ajaliselt ulatuvad kirjapanekud 19. sajandi lõpust 20. sajandi 70. aastateni, ja nende seas on märgataval arvul vastuseid Oskar Looritsa palvele saata andmeid teabe koondamiseks ja tervikliku ülevaate kirjutamiseks. On selge, et ilma Oskar Looritsa ja Matthias Johann Eiseni innustuseta (viimane kogus mitmeid esilekerkivaid kaasaegseid teemasid oma tuttavate ja üliõpilaste vahendusel) oleks meie käsutuses väike valik tekste. Müütiliste jutustuste kogumise kuldaeg ulatub 20. sajandi algusesse, kus keset moderniseerimis- ja linnastumisprotsessi oli vana traditsioon aktiivsena meeles ja tuntud. Perifeersetelt aladelt on olnud võimalik üleskirjutusi teha veel 1960. ja 1970. aastatel. Hilisteadete vähesuse põhjuseks on ka kogumisstrateegia, mis jättis küsitlustes mõne teema tagaplaanile. Selliste otsuste tagamaad vajavad lähemat vaatlemist, hetkel on keerukas teha ammendavaid üldistusi. Näiteks on täiesti reaalne, et suurim põhjus peitus kartuses koguda trükikirjandusest mõjutatud palasid.

Nimetused eesti keeles on lekseemi *vaarao* erinevad variandid (*vaarao*, *varaon*, *vaarau*, *vaaru*, *varaon* jm), või tuletised nagu *vaaraolapsed*, *vaaraosõdalased*, *vaaraokalad*. Vene traditsioonis on lekseemi *vaarao* (*faraon*) foneetilised variandid *paraon*, *paramon*, mille semantiline väli tähistab poolnimest-poolkala ja osutab vaarao sõjaväele.

1. PÄRITOLU JA ETIOLOOGIAD

1. Üksikteatil on vaarao rahvas tekkinud **taevast allavisatud inglitest**, motiiv on tuntud ka eestivenelaste traditsioonis (vt eespoolt osa Tekkelood).

Lutsi alalt kogutud jutustuses kinnitab mustlasnaine:

Парамоны — были ангелы, они согрешили. Бог стихнул с неба в море. Кричат с моря до Бога: “Когда будет конец свету?”

От неба говорит ангел: “Один Бог знает, когда будет конец свету. Ни ангелы, ни горубоны не знают”.

Когда будет судебный день, парамоны будут как люди. Теперь у них рыбий хвост.

Paramonid olid inglid, kes tegid pattu. Jumal lükkas nad taevast merre. Nad hüüavad merest Jumala poole: “Millal saabub maailma lõpp?”

Taevast ütleb ingel: “Ainult Jumal teab, millal maailm lõpeb. Ei inglid ega gorubonid tea seda.” Kohtupäeva saabudes on paramonid nagu inimesed. Praegu on neil kalasaba. (ERA II 109, 140/1 (7) < Lutsi, (1935)

2. Põhisüžee seostab vaaraorahva tekke **vaaraosõdalastega**, kes uppusid Punasesse merre, just neist said inimkeha ja kalasabaga olendid, mida kordab enamik Eesti kirjapanekuid (103 teksti). Variandid kirjeldavad ka seda, et Punasesse merre uppus vaarao ise (ERA II 58, 35 (1) < Vändra, 1933), vaarao naine (ERA II 57, 15 (13) < Märjamaa, 1932) või tema tütar / lapsed (ERA II 37, 331/2 (11) < 1931), ent tekkelugude variante ja seotud olendeid on palju.

Vaarao ja tema sõjavägi õlevat muutnud ennast Punases meres kaladest, kes pool inimene ja pool kala (siin tarvitab rahvas rohkem ainsust selles lauses), kellel esimene õts – pia, käed ja keha – piavad õlema inimese moodi, tagumene õts aga – jalgade jagu – piab õlema kala saba. Nied piavad karjuma ikke sial: “Vaaru” ja “vaaru”.

Teade Rudolf Olevilt, vana 28 a., Avinurmest Jõemetsa külast, novembrikuul 1932, kes tulnud elama Peipsi kaldale Kodavere kihelkonnast umbes 20 a. eest. Teate kuulnud vanematelt inimestelt sünnikohast – Kodavere kihelkonnast. (ERA II 57, 739/40 (1a) < Kodavere, 1932)

Vene päritolulood sarnanevad eesti traditsioonis levinud variantidele ehk rahvapärastele kirjakoha edastustele, kuid seovad rohkem piiblimotiive ja avavad laiemalt kogu sündmuse tausta. Moosest nimetatakse ka Messias (*Масьяи*) nagu Jeesust ja ta nimekuju varieerub vene traditsioonis mitmel viisil (Maisei, Moissei).

Järgnevad näited on valitud eestivenelastelt ja mitmerahvuseliselt Lutsi alalt Lätis, nagu ka järgmine poolaka jutt, mis algab Piiblis tuntud käsuga tappa kõik poisslapsed ja lõpeb mõnevõrra ootamatult motiividega vaaraorahvast:

Kui Jeesus sündis, käskis kuningas lapsed tappa. Kuningas tahtis Jeesust tappa, sest talle öeldi, et Jeesus on kõigi valitseja. Kuid ingel käskis lapse vanematel teda Egiptusesse viia. Kui nad üle mere jooksid – neid jälitasid vaaraod. Ja Jumal sulges mere nende ees ja nad olid pooleldi meres. Merel olev kehaosa on nagu kala. Alates keskelt peani on nad täiesti nagu kõik inimesed. Nad on mustad. Nad muhelevad (räägivad hämaralt). Ja nad laulavad hästi ja palvetavad ilusti Jumala poole. Kui vaaraodele öeldakse, et maailmalõpp ei tule niipea, nutavad nad. Ja kui neile öeldakse, et see on varsti – siis nad naeravad ja rõõmustavad. Jutustaja ütleb muu hulgas, et kord oli ta näinud ühte vaaraost Ludzas. (ERA II 61, 145/6 (1) < Lutsi, 1933)

Tekstis näeme Vana ja Uue Testamendi motiivide põimumist ja vahetusi: vaarao ja Herodes; laste uppumine *versus* süütute laste veresaun Petlemmas, Egiptusest lahkumine ja püha perekonna põgenemine Egiptusesse; vaarao armee – Herodese armee (vrd Zowczak 2013: 316).

Маисей вел явреев через залив. Он вдарил жазлом, и вада ушла. А когда Фараон пагнался са сваим народом за Моисеем, то вада нахлынула, и ани утанули. Есть сказание, что ета и есть фараоны. Живут в Черном море — галава целовецьа плюсни [ноги] рыбье и весь сам как рыба. Зла человеку не применяют, а живут сами по себе.

Maisei juhtis juute läbi mere. Ta lõi kepi ja vesi taandus. Aga kui vaarao ja tema rahvas läksid Moisei järel, tuli vesi tagasi ja nad uppusid. Arvatakse, et need ongi vaaraod. Nad elavad Mustas meres – neil on inimese pea, kuid kala jalad ja nad on täiesti kalalaadsed. Nad ei kahjusta inimesi, kuid hoiavad omaette. (ERA, Vene 15, 394/5 (9) < Setumaa, 1940)

Suulistele traditsioonidele on iseloomulik variatiivsus, motiivid omandavad uusi episoodide ja detaile, mida originaaltekstis pole. Näiteks on Lutsi alade üleskirjutustes Moosese imele mitu seletust: Mooses ei jaga seal merd käeviipega, vaid lehvitab taskurätikuga – ja üle mere ilmub sild (muinasjutudele omane motiiv) (ERA II 109, 135/6 (1) < Lutsi, 1935, sillaga seotud ukraina motiiv leidub Dragomanov 1876: 96).

M. T. räägib erinevusest inimeste vahel [kellest] vaaraod ja Mooses [põlvnesid].
От еврейки родился Масьяи. Царь цыган был фараон. Фараон плыл 12 дней через море Египта. Массей перевел свой народ через море;

платочек кинул, махнул, сделался мост. Цыгане, которые гнались за ними, утонули.

Masiaš sündis juudi naisest. Mustlaste tsaar oli vaarao. Vaarao ujus kaheteist päevaga üle Egiptuse mere. Massei viis oma rahva läbi mere, haaras rätiku, lehvitas sellega, tekkis sild. Neid jälitavad mustlased uppusid. (ERA II 109, 135/6 (1) < Lutsi, 1935)

Teises versioonis luges Mooses raamatut, et merd lahutada:

Moissei luges raamatust välja, millal meri lahku läheb. Ta viis omad läbi, aga vaarao enda omadega uppus. [-] (ERA II 109, 138/9 (4) < Lutsi, 1935)

Juba eespool viidatud Vana ja Uue Testamendi motiivide põimumine on paljudele kultuuridele iseloomulik. Vene arhiiv sisaldab näiteks teksti, kus Kristus annab Moosesele saua, millega Mooses jagab mere (ERA II 79, 630/2). Vana ja Uue Testamendi tegelased vahetavad kohti ka näiteks eesti loitsudes, näiteks asendab arstimissõnades Moosest tihti Jeesus (Kõiva 1990, 2020).

3. Punase mere ületamisega seostab rahvaluule **kindla etnilise rühma** tekke.

Kümnes eesti tekstis nimetatakse mustlasi vaaraorahvaks. Mõnes tekstis muudeti mustlased vaaraodeks, kuid tavalisem on selgitus, et nad olid ainsad, kes jäid inimesteks, kuid ometi said neist rändajad. Rahvajutu kohaselt jäi osa väest oma vankritega mererannale; nad ei kiirustanud kedagi jälitama, vaid ennustasid ja vahetasid hobuseid ja pääsesid seega ülejäänud armee saatusest. Karistuseks peavad nad igavesti maailmas ringi rändama ja hobuseid vahetama. (ERA II 86, 171 (2) < Kullamaa, 1934). Sama motiiv leidub ka liivlastel (Loorits 1926) ja slaavi folklooris (Belova 2004; Badalanova 2017; Kuznetsova 2012, eestivenelastel Boganeva & Kõiva 2019).

Считали, что цыгань из Ягипта вышедши, фараонава племя.

Mustlasi arvati olevat vaarao hõimud, kes rändasid välja Egiptusest (ERA, Vene 15, 598 (21) < Setomaa, 1940)

Mingi vana juudi naine, kellega kohtun Ludzas Krosu tänaval 13. III 1934 viitab vaaraorahvale, kes jäi merre: “Цыгане вроде гнались за евреями.”

“Tundub, et mustlased jälitasid juute.” (ERA II, 79, 644 < Lutsi, 1934)

4. Uppumise põhjuseks võib olla **moraalne väärtegu**. Näiteks seletavad Lutsi jutustajad, et poolkaladeks-poolinimesteks muutusid mustlased, kes uppusid ja muutsid kuju karistuseks uhkuse ja uskmatus eest:

Израилы перешли через море, а фараоны были гордые, не малились Богу. Они утонули ја сделались как рыба (нижняя часть), ја как человек (голова). Они были цыгане. Волоса курчавые. Когда тихая погода, тогда красиво спевают.

Iisraellased läksid üle mere, kuid vaaraod olid uhked ega palvetanud Jumala poole. Nad uputati ja tehti kalade sarnaseks (alumine osa) ja inimese sarnaseks (pea). Nad olid mustlased. [Neil on] lakkis juuksed. Ilusa ilmaga laulavad nad ilusti. (ERA II 109, 143 (10) < Lutsi, 1935)

Vaaraodeks võisid muutuda Moosese valitud tee õigsuses kahelnud juudid:

Мойсей вел фараонов через море. Царь начал мучить фараонов. Они стали молиться Богу. Бог и послал им своего посланника Мойсея. Тот государь (täh. vaarao) был волшебник и сильный царь, вел своих людей тоже через озеро. Он некоторых перевел, а некоторые дошли в озеро до груди и сказали: “Не так идем! Нужно назад вернуться!” Но как Мойсей ударил жеслом, так они (т.е. которые хотели назад ‘вернуться’) остались до груди в море. У них сделался рыбий хвост, а верхняя половина осталась как у человека. Они кричат в море: “Скоро ли второе происшествие?” Когда будет второе происшествие, тогда выходят они на суд.

Moissei juhatas vaaraod läbi mere. Tsaar hakkas vaaraosid vaevama. Nad hakkasid palvetama Jumala poole. Jumal saatis nende juurde oma saadiku Moissei. See valitseja (s.t vaarao) oli võlur ja tugev tsaar, viis oma rahva samuti läbi järve. Ta juhtis mõned inimesed läbi vee, kuid mõned läksid rinnuni järve ja ütlesid: “Valisime vale tee! Pöördume tagasi!” Kui aga Moissei lõi keppiga vett, siis nemad (need, kes tahtsid tagasi minna) jäid kuni rinnani merre. Neile tekkis kalasaba, aga ülemine osa jäi inimeseks. Nad karjuvad meres: “Kas varsti saabub maailmalõpp?” Kui saabub viimnepäev, lähevad nad kohutu alla. (ERA II 109, 137/8 (3) < Lutsi, 1935)

Tekstist ei ilmne päris selgesti, milline kuningas on “võlur ja tugev kuningas”, kuid tõenäoliselt käib see Moosese kohta. Selle versiooni kohaselt ei ole vaaraod egiptlased, vaid osa Moosese juhitud inimestest, kes kahtlesid valitud tee õigsuses ja tahtsid tagasi pöörata, või olid need Jeesuse tagakiusajad.

5. Vaaraosõdalastest tekivad muud **müütilised olendid**.

Vaaraosõdalased võisid mõnes tekstis saada merevaimudeks või näkkideks, Eestis on ühisjooni ka merehobuste folklooriga:

Vaarao hobused peavad tulema kaldale sööma. (ERA II 70, 69/71 (4)
< Kullamaa, 1934)

Ühes tekstis seostatakse vaaraorahvast koerakoonlastega (*cynocephalus*) – inimkeha ja koera peaga kurjade olenditega, kannibalide ja marodööridega, keda siinses korpuses kujutatakse kui vaaraorahvast, sümbioosi vee-elanikega. Jutustaja nimetab neid kroonumeesteks, mis loob huvitava semantilise seose väeteenistusega.

Koerakroonumehed old vee-elajad, kippund laevade kallale. Üks silm old otsa ees nagu silgukarp. Suured pikad küüned old, löönd laeva sisse, raudlaevade sees old suured küünejäljed. Ise ikka karjund need koerakroonumehed: “Varao, varao!”

Need old vanad varao sõjamehed, neist see sugu jäänd vee sisse, pidand praegu ikka seal olema. Vanad madrused reakisid seda asja. (ERA II 27, 48 6 (34) < Nissi, 1930)

Eestivenelaste ja Lutsi tekstides leidub samuti teateid, et vaaraosõdalastest tekkisid näkid, ühtlasi ilmneb näitetekstis vene näki-kujutelma erijoon – nad on maa peal sama kodus kui vees, kimbutavad inimesi põllul ja metsas ning sageli nende elukohad paiknevadki kuival maal.

Некоторые говоря, што русалки – это утопленники... А только это не так! Русалки – это фараоново отродье. А фараоны эти были вот как: слышала, наверно, как Моисей свой народ из Египту выводил? Вот яму нужно было свой народ через одно море вести – как быть? А враг (это фараоны-то со своим войском) гоница, скоро уже догоня! Вот Моисей помолился хорошенько и получил вразуменье, как спастись. Образовалась в море как бы суха дорога, и народ пошел по ней, а фараоны погнались сзади. Да только, как зашли часть из них на серядину моря, вода и залила их. Так яны вси и утонули... А только яны не погибли вовсе, а стали русалкам! Но только яны не остались только в одном море, а расселились повсюду, потому русалки умеют и по суши ходить!

Mõned ütlevad, et näkid on uppunud inimesed ... Aga see pole tegelikult nii! Näkid on vaarao järeltulijad. Ja nemad, vaaraod, olid sellised: kas kuulsite, kuidas Mooses oma rahva Egiptusest välja viis? Ta pidi üksi oma rahva läbi mere juhtima – kuidas olla? Ja vaenlane (see on vaaraod oma armeega) jälitab, varsti jõuab järele! Niisiis, Mooses palvetas kõvasti ja sai õpetuse, kuidas pääseda. Meres tekkis otsekui kuiv tee ja inimesed läksid mööda seda ning vaaraod ajasid taga. Jah, aga kui pooled neist jõudis mere keskele, siis valgus vesi üle nende. Nii nad kõik uppusidki ... Kuid nad ei surnud üldse, vaid muutusid näkkideks! Ja nad ei jäänud ühte merre, vaid asusid elama kõikjale, sest

näkid oskavad maa peal käia! (ERA, Vene 8, 415/6 (375) < Tartu linn < Kodavere 1936)

Näiteks valgevene tänapäevaste andmete kohaselt näkke vaaraodega ei samastata, kuigi neil on teatavaid sarnaseid omadusi: nad elavad meres, laulavad ilusti, on ohtlikud meremeestele, kellele meeldib nende laulmine, ja meelitavad laeva karile (Boganeva 2010: 56).

6. Lood vaaraosõdalaste **kaladeks, loomadeks või lindudeks** saamisest moodustavad eraldi motiivide rühma: eesti traditsioonis said sõdalastest vaalad või haid (ERA II 57, 388 (1) < Võnnu, 1932), täpsustamata liiki kalad (4 teadet).

Vaaraosõdalastest said ka merelinnud (4 teadet) või valjult karjuvad linnud:

Punasõs meres ollõ varao lõnnud. Karjudõ ikka: "Varao!" ning "Varao!" (ERA II 79, 461 (3) < Kihnu, 1934)

Dominantne seletus Eestis on **hüljeste** tekkimine sõdalastest (kokku 74 tekstis, ka vaaraokalade teated taanduvad ilmselt hüljestele), seda motiivi käsitlevad narratiivid on tuntud hüljeste looduslikus elupaigas Euroopa põhjarannikul.

Hüljestel on eesti keeles asendus- ja peitenimetusi, millest Eesti murdesõnastik (1994–) esitab tuntumana *kala: Ta (hülgekiüt) tohtind mette hüljes ütelda, pidi ütlemä kala*, Reigi). Tuntud olid veel *kalanatt, karvakala, karvanina, kivimustu* 'väike hüljes', *klodijalg, käpakala, mere (h)allid, merepeni, mustine, mustuhall, natt, nott*.

Hüljeste ja inimeste seos on hästi tuntud ka liivlaste traditsioonis (Loorits 1926) ja põhjamaa rahvaste (taanlased, rootslased, šotlased, iirlased, islandlased jt) folklooris, kus leiame teateid *selkidest* (ka *selky, silky, saelkie; selch* 'deminutiiv sõnast 'hüljes'), kujumuutvatest hüljestest, mererahva esindajatest (nt Šotimaal Marwick 1974, keskaegsed müütilised motiivid Selkolla kohta, af Klintberg 2018).

Veevaimu hülgena ilmumine oli tuttav ka eestirootslastele, seal seostes näkiga:

Der Neck, eine Art kleiner Teufel in Gestalt von Seehunden mit scharfen Zähnen, zieht den Menschen bei den Beinen ins Wasser.

Näkk, väike teravate hammastega kurat ilmub merehundi kujul ja tirib inimesi vette, haarates jalgadest. (Russwurm 1855: 250)

Kuna hülge keha on sarnane inimese omaga, usutakse ka väljaspool vaarao-motiivi levivat, et nad olid kunagi inimesed. Oskar Loorits (1926: 159) jõuab järeldusele, et vaaraosõdalaste jutustus on põhjus, miks liivlased kohtlesid hülgeid lugupidavalt, ei söönud nende liha ega tahtnud elusalt püütud hüljest müüa. Väitekirja jaoks ainekku kogudes kirjutas tulevane keeleteadlane Paul Ariste Hiiumaa ekspeditsioonil üles lähedase arvamuse:

Hülged on inimeste pooledvennad. Olen ikka kuulnud. Nad on siis sündind, kui Egiptuse söavägi sai hukka. (ERA II 1, 584 (10) < Reigi, 1928)

Eestivene kogudes mainitakse üksikteadetes karu, kassilaadset olendit ja hüljest vaaraorahva tekkeloos (Boganeva & Kõiva 2019).

Фараоны – эта медведи в ледавитам акеане. Аны абрывают падводные суда.

Vaaraod – need on karud Jäämeres. Nad hiilivad/ründavad laevu vees. (ERA, Vene 15, 645 (6) < Setomaa, 1940)

Ühes tekstis võrreldakse vaaraosid kassidega, kuid teksti põhjal ei saa teha mingeid

Kaart 1. Hüljeste levikukaart. Vikipeedia.

põhjapanevaid järeldusi nende seosest konkreetse loomaga; tegevus toimub Vilniuses:

В Вильне фараоны рыженькие, тёмненькие, как кошки, вышли из воды. Сын мой хотел убить их, но не попал. На берег плавали.

Vilniuses tulid punaste juustega vaaraod, tumedad, nagu kassid, veest välja. Mu poeg tahtis nad tappa, kuid ei saanud. Nad ujusid kaldale. (ERA, Vene 5, 286 (1) < Setomaa, 1934).

7. Sõdalastest tekkinud **loodusnähtuste**, st virmaliste kohta on ainult üks tekst, mis on osa mitmekesisest usuliste tõekspidamiste kompleksist ja selle seos vaaraorahvaga

Illustratsioon 1. Fääri saarte üks kuulsamaid muistendeid räägib Kópakonani'ist (Hüljes-naisest). Hülged olid varem inimesed, kes uppusid ookeanis, kuid tulevad kord aastas kaldale ja võivad abielluda inimesega. Kuju püstitati 2014. aasta augustis Mikladuri küla juurde Kalsoy saarele. Skulptor Hans Pauli Olsen, Foto Nicole Franken.

on ilmselt juhuarendus. Loorits arvab, et kogu tekstis sisalduva arutluse taga on kogemus hülgega (ERA II 34, 385 (13) < Hargla, 1927).

8. Vaararorahva tekkesündmusega seotud **esemete kategooria** sisaldab seitset teksti vaarao tõldade ja tõllaratta kohta. Teateid on hajusalt kogu Eestist ja see haakub olemuselt nii järve uppunud/uputatud tigea mõisniku juttudega kui juhtumitega, kus kalamees tõmbab veepõhjast välja kahtlaste esemete ja juurikate kõrval näiteks ratta või muu eseme.

2. VÄLIMUS

Eesti pärimuse põhjal on ilmne, et enamik ilmumiskujusid on a) hübriidsed: poolinimesed ja poolkalad või b) muud müütilised olendid nagu kujuvahetavad näkid, aga ka koerakoonlased, c) zoomorfsed: reaalsed loomad, kalad, linnud, sageli just hülged, d) loodusnähtused ja e) esemed, mida seostati vaaraosõdalastega nagu nägime eelnevas liigituses.

Vaaraode välimus on ERA vene käsikirjalise kogu põhjal kas a) antropomorfne, b) poolantropomorfne ja zoomorfsete tunnustega või c) zoomorfne. Kõige sagedamini kirjeldatakse vaaraosid hübriidsete olenditena, poolinimeste-poolkaladena, kes ühendavad endas antropomorfseid ja zoomorfseid jooni (31 teksti).

Фараон – хвост рыбий, а голова челаветья.

Vaaraon – tal on kalasaba, aga pea on inimese oma. (ERA, Vene 16, 432 (30) < Tallinn < Setumaa, 1942)

Kolmes vaaraosid käsitlevas eestivenelastelt tehtud üleskirjutuses kirjeldatakse neid kui tavalisi inimesi, mõne vihjega müütilisele, tavainimestest erinevale seigale, nt väikesele kasvule. Sergei Nekljudov on juhtinud tähelepanu, et madalama mütoloogia tegelased võivad esineda väikestena (Nekljudov 2012).

И шла я мимо озера Дряби и вижу: в воды што-то плавая, подошла я поближи и што-ж! Плавают в воды маленьки человеки, мужик и баба. Мужик с бародой, плавают голыи, на спины. А сами таки маленьки. Спужалася я дюжа. Стала в их бросать каменья, а яны все плавают, я и убегла. А мне надо было крикнуть: «Вы хто таки?» – яны и исчезли б. А это были фараоны. Можя слышала, что были таки фараоны, аише яны утопли в мори, кагды гналися за яврея. Яны ждуть конца света, тагды снова будут, как и мы, человеки.

Ma läksin Drabi järvest mööda ja nägin vees midagi ujumas ning läksin lähemale ja vaatasin – mida! Veis ujuvad väikesed inimesed, mees ja naine. Habemega mees, nad olid alasti, ujusid selili. Ise sellised pisikesed. Hakkasin neid kividega loopima, aga nad ujusid edasi ja jooksin minema. Ma oleksin pidanud karjuma: “Kes te olete?” ja nad oleksid kadunud. Kuid nad olid vaaraod. Ma vist kuulsin, et need olid sellised vaaraod, kes uppusid merre juute taga ajades. Nad ootavad maailma lõppu; siis on nad muutuvad jälle meie moodi – inimesteks. (ERA, Vene 13, 539/40 (7) < Setumaa, 1939)

Ühes tekstis on vaaraod antropomorfse välimusega, ühe zoomorfsele viitava märgiga – neil on varvaste vahel lestad, mis hõlbustavad vees ujumist.

Фараоны в Черном море живут. Женщины и мужчины с долгим валасами. Как прайдешь, так шли в воду. У них такие же руки ја ноги, толька между пальцами перепонки, так что ани могут грабитца.

Vaaraod elavad Mustas meres. Naised ja mehed on pikajuukselised. Kui möödute, lähevad nad vette. Neil on samasugused käed ja jalad, kuid sõrmede ja varvaste vahel on lestad, nii et nad saavad sõuda. (ERA, Vene 15, 515/6 (13) < Setumaa, 1940)

3. VAARAODE TEGEVUS JA JUTUMOTIIVID

Piiblist me ei leia vastust, mis juhtus kaju muutnud vaaraosõdalaste ja nende hobustega või mis soost olid sõdalased. Nendele küsimustele vastatakse rahvajuttudes,

mis arendavad kirjakohtasid edasi, ja nii saame vernakulaarsetest seletuslugudest ja uskumusjuttudest teada, et peale mustlaste jäid alles ka hobused, see osa sõjaväest, kes jäi kaldale ja pääses eluga, kuigi osades juttudes upuvad nemadki ja muutuvad vee-elanikeks. Kõige populaarsemad narratiivsed teemad on:

1) Vaaraod pärivad maailmalõpu järele.

Vaaraod ujuvad laevade või paatide juurde, et esitada küsimus maailmalõpu kohta (36 üleskirjutust eestlastelt ja 14 eestivenelastelt).

Loo emotsionaalne toon ja detailid varieeruvad tekstist teksti: vaaraod nutavad või laulavad sõltuvalt vastusest. Põhja-Eesti kirjapanekus leiab sündmus aset sise-maal, Emajõe ääres:

Mu isa rääkis mulle, et Emajões on kalu, kellel on nii ilusad lокkis juuksed ja naise nägu. Sellel on ka naise rinnad, kuid põhi on nagu kalakeha ja lõpeb kalasabaga. Kaldal seistes tuleb vahel ja küsib:

“Kas homme on kohtupäev?”

Kui ütlete seda:

“Jah, on!”, on nad nii õnnelikud. Nad ujuvad kohe mööda vett edasi.

Aga kui ütlete: “Ei!”, on nad kurvad. Nad on tegelikult inimesed, kuid nüüd on needuseks need kalad ja millal nad kohtupäeval vabanevad needusest. Neid nimetatakse: vaarao kala. (ERA II 258, 302 (310) <Väike-Maarja khk, 1939)

Mõned tekstid selgitavad ka vaaraorahva mure põhjuse – maailma lõpus saavad nad taas surelikeks inimesteks:

[--] Küsimusele: kui saabub maailmalõpp, mis neist saab? vastab A. T. [jutustaja]: “Kui saabub maailmalõpp, hakkavad nad esimesena valgust tootma, nagu nad olid esimesed. Neil ei ole kalasaba. Neist saavad inimesed.” (ERA II 109, 130/1 (6-7) < Lutsi, 1935)

Vene ja eesti tekstides on vaaraod üldjuhul rahumeelsed ega kahjusta inimesi. Ainult ühel juhul öeldakse, et vaaraod, kuulnud eitavat vastust, üritavad laeva kummuli pöörata.

[Vaaraod] jõuavad meremeestele järele ja küsivad: “Kas varsti saabub maailm lõpp?” Kui neile vastatakse: “Mitte nii pea!” – siis [nad] tahavad laevu ümber pöörata. (ERA II 79, 633/4 < Lutsi, 1934)

Mõned põhjendavad muretsemise põhjust – maailma lõpus saavad vaaraodest taas inimesed (eshatoloogilisi motiive vt veel Loorits 1926, 1934; Zowczak 2014: 201– 218; Boganeva 2016: 464–467; Federowski 1897: 108, kuid Michal Federowski jutustaja nimetab vaaraosid sireenideks).

2. Teine populaarne motiiv räägib kinnipüütud vaaraoinimese tagasi vette laskmisest, et ta saaks lapse eest hoolitseda (26 teksti, motiiv on liivlaste seas tuntud, aga pudub vene tekstides). Sellistes lugudes on kalameeste võrku jäänud kalasabaga naine, kes kurvastab ja nutab. Meremehed otsivad inimest, kes mõistaks tema kõnet, tavaliselt leitakse sündmuskohal keegi, juut või mustlane, kes saab olendiga suhelda. Nende vestlusest selgub, et tal jäi merre imik või väikesed lapsed, keda tuleb toita. Kõigis lugudes lastakse võrku püütud vaaraoinimene merre tagasi.

Meremehed püüid Naissaare takka kinni ühe vaarao kala. Vaarao sõeaväest oli jo Punases meres, kui need ää uppusid, kalad saand. See kala ond eest otsast inimene, takkaotsast ond kala; oimed ja kõik ond ja vaarao keelt oli rääkind. Siis ei ole ond niisugust, kes oleks seda vaarao keelt mõistnd.

Aga üks vanaeit ond, see rääkind temaga, see mõistnd vaarao keelt. Nutnd niisammuti nagu inimene, pannud kaks kätt silme ette ja nutnd. See vana naisterahvas rääkind tääga.

Ütend eidele, et: “Mool jäi väike kolmepäevane laps Naissaare taha halli kibi ääre.”

Siis oli ta lastud lahti. Läind kange ujumisega Naissaare poole peale. (ERA II 171, 334/5 (36) < Kullamaa, 1937)

3. Merest püütud vaaraod näidatakse näitustel, laatadel, muuseumis või loomaaias, on esindatud Eesti traditsioonis 32 tekstiga, lisaks leidub viis üleskirjutust mitmerahvuseliselt Lutsi alalt, Lätist. Motiiv on tuntud ka slaavi traditsioonis (Belova 2004: 315).

Lugude seost isiklike kogemustega toovad esile viited sündmuse kogejatele ja varasematele jutustajatele – narratiiv muudetakse usutavaks just konkreetsete isikute lõimimise kaudu. Isikukesksus on iseloomulik kogemusjuttudele ja muistenditele, see on lahutamatu tänapäeva muistenditest või linnajuttude žanrist. Kohaseosed tagavad siinjuures samuti usaldusvääruse, võiks isegi üldistada, et selle motiivi üleskirjutustes esineb sarnasusi tänapäevase uudisfolklooriga. Järgnev lugu on vahendatud kogemus pikal vooris käimise teekonnal nähtust:

Vanast, kui mihe voorin kävveva, oli neile Riia liinan näidetu veevannin imelikke loomi: edepool nigu inimisel, tagupool nigu kalal. Pää nigu inimese pää, pika vuntsi ja pää pääl ka veidu juuseid. Ematsil ollu nisagi. Na rüüknu: “Varaoo, varaoo,” vahel ka huiknu. [-] (ERA II 57, 733 (1) < Hargla, 1932)

Teises näiteloos on kogejaks isa, kes näeb laeval toobris hoitavat vaaraod, kuigi mitte väga lähedalt:

Ma siis tööl ei ond, aga mo isa oli linnas siis tööl ond.

See [olend] oli laeva peal ond ühe aasta, või toobre sees. Laeva peal oli [isa] näind. Katsuda ei ole saand, läind kohe vee alla. Sellest on üle nellakümne aasta tagasi, kas nelikümmend kaks või kolm. (ERA II 171, 334/5 (36) < Kullamaa, 1937)

Lutsi aladelt kirjutatud tekst osutab kohapeal nähtud olendile, kes küsib maailmalõpu järele:

Dvinsas näidati elavat vaaraot. See oli naine: rinnad, tissid ja kõik nagu naisel pea olema. Pool kala, vööst allapoole nagu kala. Istus tünnis ja küsis: “Millal saabub maailmalõpp?” (ERA II 109, 135/6 (1) < Lutsi, 1935)

4. Osa vaaraorahva motiividest, suhtlemine ja lähikontaktid inimestega, jagab motiivistikku muu müütilise olendiga – sellised ülekaned on rahvaluules tavalised. Näiteks antud juhul on kattuvusi teise vee-olendi – näkiga. Motiivistik on kattuv ja ka käitumine sarnaneb näkile. Seesuguste vähese tekstide arvuga või ainukordsete motiivide hulka kuuluvad tekstid vaaraoinimesest, keda on nähtud meres kaljul imikut imetamas. Enamasti kaob olend vaatlejat märgates merre. Teistes lugudes istuvad nad vee peal või tulevad vihmaga merest välja, kuid lahkuvad inimesi märgates kohe.

Üksikteatel veavad vaaraod inimesi uputamiseks vette, ka see võib olla ülekanne näkkidega seotud motiivistikust. Ainsal kannibalist vaaraol leidub paralleel vene traditsioonis (Belova 2005: 293).

5. Üksiklugudes abiellub mees vaaraoga – lool on ühisjooni legendidega merekarjast ja painaja-neiust, kes abielluvad inimesega ja on õnnelikud, kuni mees avaldab naisele tema päritolu. Sellest kuulates põgeneb naine tagasi üleloomulike olendite maailma, merre. Need tekstid on lähedased *selkie*-pärimusele, millesse kuulub abielu inimesega ja koguni erilise märgina lastele pärandunud kokkukasvanud või nahksele lestaga ühendatud sõrmed ja varbad (nt Hibbert-Ware 1891), Raidar Christianseni kataloogis kannab see jutt numbrit ML 4080 (variante saab veebis lugeda Ashliman 2000–2011), sama motiiv on laialt tuntud nii Irimaa kui Islandi traditsioonis. On ka märkimisväärne, et ühel tuntumal eesti motiivil libahundist on paralleelid põhjapiirkonnas *selkie* näol. Mõlemal juhul jätab naine oma naha kivi peale, kui läheb toitma. Mees põletab naha ära, et takistada naise naasmist metsa, *selkiet* takistatakse merre naasmast.

6. Mees küsib vaaraoinimeselt õlut ja talle (ning teistele) meestele tuuakse merest kannuga kalja – jällegi on tegemist ülekanedega näkilugudest.

7. Vaaraod tulevad kalapaatide juurde kala nuruma, kui need saagiga randuvad. Lugudes toimuv on sarnane pärishüljeste käitumisele.

8. E. Boganeva sõnul on ilus laulmine vaaraode tüüpiline tunnusjoon slaavi pärimuses, sh tunnevad valgevenelased ja ukrainlased motiivi meremeestele laulmisest, mistõttu laulmist kuuldes tõrjutakse vaaraod püssilasuga eemale (Boganeva 2010: 55–56).

Vene arhiivi kümnes tekstis ja Ludza piirkonna viies tekstis märgitakse ära vaaraode ilus laulmine, mis kattub kujutlustega laulvatest mereinimestest, näkkidest ja sireenidest.

[--] *Когда тепло, летом, чуть солнышко восходит, поют они красивые песни. (Этих песен много списано).*

[[--] Kui suvel on soe ja päike tõuseb, laulavad nad ilusaid laule. (Paljud neist lauludest on üles kirjutatud.)] (ERA II 79, 630/2 < Lutsi, 1934)

Eesti folklooris on laulja näkk ja otsingusõnaga “laul [laulmine]” leiab Skriptooriumi näkikorpusel 382 mainimist.

Valgevenelastel ja ukrainlastel esineb ka motiiv, et mererahvas oligi laulude looja, nende autor (Chubinsky 1995: 208) või alternatiivina olid laululooajd näkid (BFELA, 83). Francisco Molina-Moreno, kes uuris idaslaavi näkkide ja vanemas kultuuris tuntud sireenide suhteid, järeldas, et “sireenide ja näkkide suhet ei saa kirjeldada paralleelse ega erineva arenguna, vaid tegemist on kahe liiniga, mis vaheldumisi lahknevad või lähenevad ja isegi peaaegu puutuvad kokku” (Molina-Moreno 2015: 220).

9. Ühes Lutsi tekstis palub merenaine meremehelt rohtu, et ta uuesti inimeseks muutuks, üleskirjutusel on ilmne seos muinasjutumeistri Hans Christian Andreseni looga “Väike merineitsi”:

Ехали морем. Женщина из моря просила что-то, какое-то лекарство. Моряк исполнил просьбу женщины. У женщины исчез хвост рыбы. Она получила ноги, но потеряла речь. Ходила на балы, танцевала, но языка не было.

[Sõitsime meritsi. Naine merest küsis midagi, palus rohtu. Meremees täitis naise palve. Naise kalasaba kadus. Ta sai jalad, kuid kaotas kõne. Käis ballidel, tantsis, kuid ei osanud rääkida.] (ERA II 79, 637/8 < Lutsi, 1934)

4. ELUPAIK, ASUKOHT

Eesti 404 vaaraorahvast käsitlevast jutust mainib 124 (neljandik üleskirjutustest) tegevuskohana Punast merd, kaks Musta merd, muud kohad on erilise täpsustuseta või väikesed kohad Eesti rannikul, merelahed jm paigad, seitsmes tekstis on jutuks siseveekogu. Musta merega seotud tekstidest ühel on eriline taust, sest jutustaja on osalenud Türgi sõjas:

[--] *Teate kuulsin poisikesepõlves, umbes 35 aastat tagasi, oma isalt Toomas Sillalt Avinurmes, kes aga selle kuulnud omakord Türgi sõjas käinud invaliidilt Toomas Kaselt (Avinurmest). Toomas Sild (minu isa, kirjutaja) kuulnud seda ka Mart Soolt Avinurmest, kes vanem sõjainvaliid, võtnud osa Poola mässust ja Balkani sõjast...* [--] (ERA II 57, 740 (1b) < Torma khk, 1932)

Teine ülekirjutus tehti 1972. aastal eesti-vene segapiirkonnas Polovina külas elavalt setolt. Mõlemas tekstis leidub kultuuridevaheliste kontaktide mõjutusi, nimelt oli Musta mere laevastik mõjukas laevanduses, seal teenis ka eestlasi. Must meri on vene traditsioonis tuntud üleloomulike olendite elupaigana (ilmselt apogruüfide mõjul, vt Kuznetsova 2012).

Kolmekümne kahest vangistatud ja avalikult demonstreeritud vaaraoinimese jutuvariandist kahekümne kolmes on jutustaja loonud seose konkreetse kohaga: Pärnu – 6, Tartu – 5, üks kord on mainitud Narvat, Rakveret, Naissaart, Paikna kalakasvandust, Pasleppa, Mustveed, Peipsi järve, Vaiatut, väljaspool Eestit on nimetatud kahte ajalooliselt olulist majandus- ja kultuurikeskust – Peterburi kahel korral ja Riia linn tuleb jutuks ühel korral.

Üks tekst räägib ajateenistusest Kiievi provintsis Umõni linnas, kus jutustaja “läks kahe teise soldatiga tsirkusse:

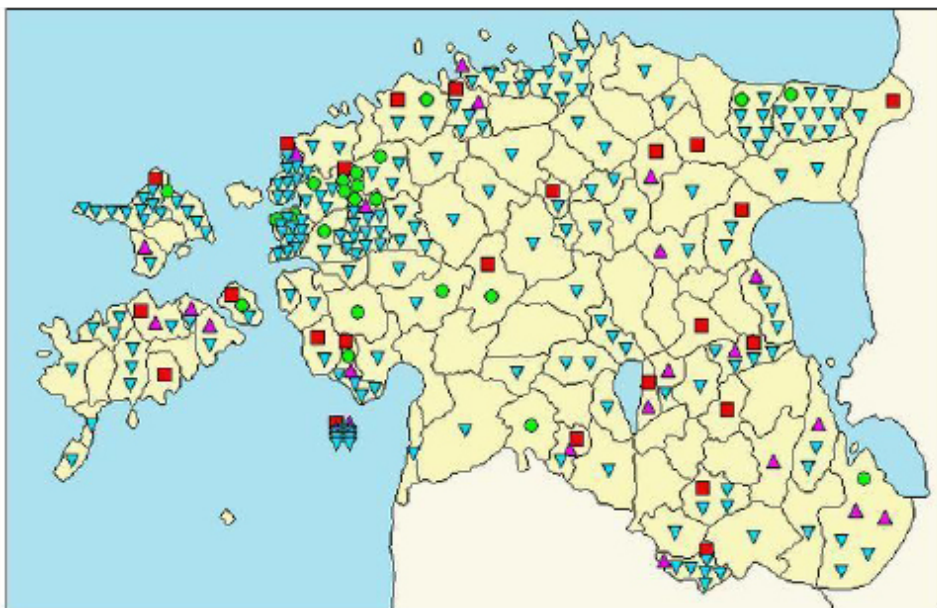
50 tingä massime [’maksime 50 tenga’], ta nägi olendit, kes oli “nabani kui tütrek, niza’ suurõ’, toori (sees) [--].” [“nabani tüdruk, suurte rindadega”]. (ERA II 79, 649 < Lutsi, 1934)

Kohad Eestis on suures osas seotud mereäärsete randadega Pärnu ümbruses Lääne-Eestis ja põhjaranniku aladega. Erandina mainitakse mageveejärvesid nagu Peipsi ja sisemaa linnasid nagu Mustvee Peipsi ääres või üllatuslikult Tartut keset riiki. Suuruselt kolmas Euroopa järv Peipsi on inimestele tänaseni tajutav kui meri, mistõttu tegevuse sinna kandumises pole midagi imelikku, kui välja arvata merevee ja magevee erinevus ja vastavalt ka taimestiku ja loomastiku erinevus. Tartu linn on folklooris koht, mida sageli seostatakse fantastiliste motiividega (Moosese tarkuse- raamatu asukoht, peidetud varandused jne).

Eestivene folklooris leiame järgmised tegevuspaigad: Must meri (6 teksti), Vahemeri (1 tekst), Läänemeri (1 tekst), mõnes tekstis Punane meri. Vaaraodega seostatakse jõgesid (1 tekst), järvi (1 tekst), täpsustamata veekogu (1 tekst) (Boganeva & Kõiva 2019).

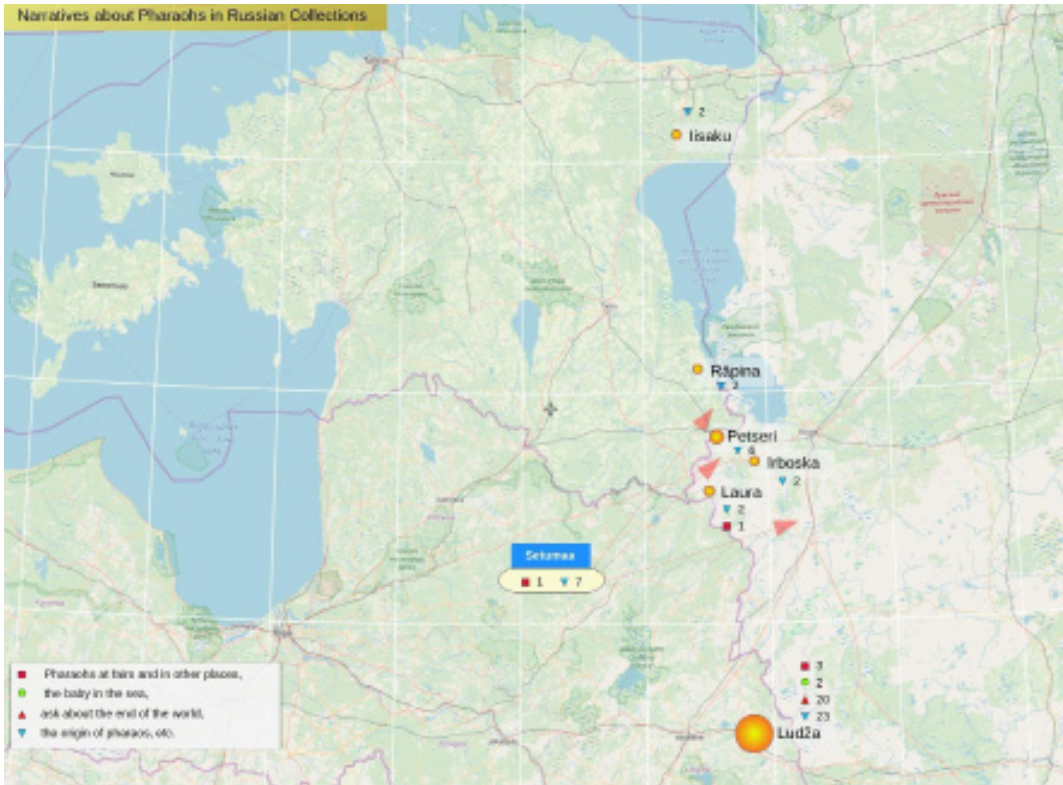
5. SUHTLEMINE INIMESTE JA VAARAORAHVA VAHEL

Nii kohanimede kui ka kogeja isiku esiletõstmine aitavad kinnitada teabe tõesust ja usaldusväarsust. Poolinimese või lausa inimese poolvenna staatus eeldab suhtlusaktide kajastamist lugudes ja nii on see ka vaaraorahva puhul. Inimeste ja üleloomulike olendite vahelise suhtluse vormid on intrigeeriv teema, sest uskumusjuttudes kasutavad mütoloogilised olendid moonutatud kohalikku või võõrkeelt (nt eesti kultuuriruumis saksa, vene jm keeli). Selline keelekasutus rõhutab olendite inimestest erinevat päritolu ja jutuvestja katseid jäljendada eeldatavasti tavakõnest erinevat vaimolendite suhtlusviisi. Siiski on vaaraorahva iseloomulikum tunnus häälitsemine ja vaarao hüüdmine. See kordub enamikus eestikeelse tekstikorpuse lugudes, määratledes seose päritoluga, kuid eendub ka teiste rahvaste folklooris.

1. ■ Näidatakse avalikult (Lutsi 1, Ape 1)
2. ● Lastakse merre tagasi
3. ▲ Pärivad maailmalõpu kohta (Lutsi 8, Oudova 1, Pihkva 1)
4. ▼ Muu (? 6, Kroonlinna 1, Lutsi 14, Oudova 1, Pihkva 1, Soome 1)

Kaart 2. Mare Kõiva 2019.

Kaart 3. Vaaraod vene traditsioonis. Andres Kuperjanov 2019.

Enamasti ei teki suhtlusakti jooksul keelest mingit probleemi ehk kui küsitakse maailmalõpu kohta, siis saavad laeval või paadis olijad jutust aru ja vastavad emakeeles.

Huvitavad suhtlusstiilid ilmnevad aga variantides, kus vangistatud vaaraosid avalikult inimestele näidatakse või neid tagasi merre lastakse – seal otsitakse võõrkeele kõnelejat, kes suudaks mõista vaaraoinimese sõnumit. Sobivaks vahendajaks osutub mustlane või juut.

[--] *Elukas rääkinud ka üht keelt, mida ükski ei olla mõistnud. Kui keik keeled olnud kõneldud, kutsutud mustlane, et ehk vahest see oskab. Mustlane katsunud omakorda – saanudki aru ja ütelnud teistele, et elukas paluda, et teda merde tagasi lastaks, sest tal olla kolmepäevane laps kodus (meres). Lastudki elukas selle seletuse järele merde. (E 31027/8 < Halliste, 1897)*

[--] *Pärast on toodud üks juut, see on saand aru. (ERA II 37, 272/3 (45) < Jõhvi, 1931)*

Ühes loos tuuakse keegi mees kaugelt laevaga ja tema oskab vaarao keelt (ERA II 70, 27 (7) < Kullamaa, 1934).

Eestivene tekstides märgitakse lisaks laulude laulmisele, nutmisele või naermisele, et olendid räägivad nn salakeeles (3 teksti), tekitavad ebainimlikke kriuksuvaid helisid (2 teksti) või palvetavad ilusasti Jumala poole (1 tekst). Kindlasti mõjutas venelaste suulist traditsiooni eestikeelne vaaraodest rääkiv teave.

6. VAARAORAHVAS TEISTES FOLKLOORILIIKIDES

Kuigi merevoogudes uppusid sõdalased – eeldatavalt mehed –, viib hüljeste ja inimeste motiivistiku põimumine ja motiivide ühisosa teiste mütoloogiliste olenditega, sh merineitsiga keerukama soolise esindatuseni. Vaaraorahva seas esineb eesti rahvaluules naisi, mehi ja lapsi, kuid me ei kohta vanaldasi olendeid.

Vaarao ja vaaraorahvas esinevad ka väljaspool jutuliike, lausa mitmes rahvaluule žanris, mis viitab kohanemisele ja motiivide tuntusele. Näiteks vaaraost räägitakse uuemates riimitud külalauludes; vaarao ja teekond läbi Punase mere esinevad terendusloitsudes (H II 30, 175 (4) < Puhja, 1888), kuid neil on oma koht ka kõne- ja ütlusfiguurides, näiteks keelatakse karjuvaid lapsi:

— *Te karjute nagu vaarao lapsed, kas te ei saa suud kinni hoida!:*

ERA II 57, 737 (4) < Hargla, 1932;

või:

— *14 aastat tagasi ütles üks vana inimene Mustjalast Saaremaal: “Veel üks mu sugulane sai jälle vaaraoks” – Ma küsisin: “Mida see tähendab?” – Mees vastas: “Uppus ära.”:* ERA II 70, 23 (2) < Emmaste, 1934.

Mälestusi Punase mere läbimisest Moosese juhtimisel leidub ka mõistatustes ja neid on üllatavalt arvukalt, seda seost on märkinud Arvo Krikmann (Krikmann, 2012), 20. sajandi alguse seis on fikseeritud Oskar Looritsa 1935. aasta uurimuses.

Vaaraorahva ja vaaraoga hirmutati mõnikord lapsi (see pole kuigi sage), esinemus on ka mikrotoponüümikas.

Meteoroloogilised ja saatusega seotud ended moodustavad omaette folkloori alamžanri: vaaraorahva nägemine ennustab surma või laevahukku; rannarahva etnometeoroloogias aga vihma, halba ilma või tormi.

7. TRÜKISTE, MEEDIA JA KUNSTI MÕJU

Põlvkondadevahelise alustekstina (või tuumtekstina, nagu tavatsetakse viimasel kümnendil nimetada) inspireeris Piibel rahva keelt, jutuvestmist ja täitis oma sõnumitega kultuuriruumi. Vaaraoinimeste puhul levisid teave ja kujundid ühest folkloorižanrist teise ja said lisamõjutusi nii trükistest kui kunstist, mis on kujut-

lusvõime oluline õhujuur. Louise Milne (2008: 66) rõhutab, et kirjalik ja visuaalne ei ole otseselt ülekantavad suulisesse pärimusse. Fikseeritud pildid võivad toimida viitena mentaalse visuaalse ja suulise kommunikatsiooni juures, kuid mõjud võivad avalduda ka hoopis hiljem.

Peaaegu kõik eestikeelsed ja enamik eestivene teateid annavad edasi Piiblit põhinevat teavet *historiola*, muistendi või muu usundilise jutu stiilis. Folkloori uutes kihtides leidub peaaegu alati viiteid ja relikte vanadest kujutelmadest. Sloveenia traditsioonis leidub relikttadmisi Faraonkast, algolendist, maailma hoidvate vaaladega semantiliselt samasse klassi kuuluvast olendist (Kropej 2003).

Eesti kirjasaatjad rõhutavad oma kaaskirjades, et jutustajad räägivad Piiblit põhinevalt, jutustavad seda ümber, mida nende arvates pole mõtet üles ega ümber kirjutada, ja paljud on selle tõttu jätnud teabe kirja panemata. Lähedus Piiblitekstile on ootuspärane, sest Vana Testamendi ümberjutustused ilmusid Eesti kalendritesse alates 1713. aastast (vt www.folklore.ee/kalender), eestikeelset kirikukirjandust levitati alates 16. sajandist, motiive korrati jutlustes. Ülo Tedre (2003) on esile toonud 19. sajandi traditsiooni erilise – kuna trükised olid kallid, loeti kõrtsis üksteisele ette raamatuid, ajalehti ja muid trükiseid. See oli tähtis mitte üksnes sisu ja teabe levimise seisukohast, vaid ka suurepärane alus argumenteeritud vaidlusteks ja aruteludeks maailma toimimise üle.

Eesti tekstides meenutatakse näiteks, et vaaraolugusid räägiti kodus õhtuste piibli-lugemiste juures ning neid jutustasid lastele isa ja ema:

Lapsepõlves, kui sai rohkem piibelt ja piiblilugusid loetud, kõneles minu kadunud isa, et vaarao rahvas olivad Punases meres, kuhu nemad iisraelidele järele tormasivad, muudetud kaladeks – pool inimene, pool kala ja praegustki häälitsema kaebehäälega: “Varao, varao...” (RKM II 11, 94 (116) < Paide, 1947)

Jutustajad meenutavad raamatuid, kust loeti vaaraorahva kohta, kuid pealkiri on enamasti ununenud. Oskar Loorits seob sellised mälestused Hofmanni väljaandega “Ilus Melusine“ (eesti keeles 1896). Võime tõdeda, et Melusine-lugu korratatakse liivi pärimuses otsesõnu, kuid enamasti osutavad üleskirjutused erinevate trükiste mõjule. Nagu nägime eespoolsest jutumotiivide loetelust, leidis seos ka taani meisterkirjaniku H. Ch. Andreseni “ Väikese merineitsi” looga.

Korpuses on andmeid ka illustreeritud raamatute kohta, mida nähti nooruses ja seostatakse hiljem vaaraorahvaga, valides mitme seletusmudeli hulgast nimelt selle:

Kaarma mõisas oli härra, tal oli raamat, seal olid pildid, kus vaaraoinimesed, suured nagu seateo karbid, harulised, inimesed olid sees, pikad juuksed peas. Rinnust saatik inimesed, alt nagu haugikalad. Ma arvasin, et on vaaraoinimesed. Need pidid ka olema alt kala ja ülevalt poolt inimene. (ERA II 38, 191/3 (58) < Väike-Maarja, 1931)

Trükiste mõjutusi leidub nii vene (Kuznetsova 2012) kui skandinaavia (af Klintberg 2010, 2018) pärimuses. Kuigi lugude sisuline külg ei kattu täiel määral eelmise sajandi folkloorsete jäädvustustega, on põhjust käsikirjalisi allikaid ja trükiseid folkloori mõjutajatena edaspidi lähemalt vaadelda. Keskaegses Gudrunsaagas kirjeldatud legendaarse Selkolla, merekoletise kuju näiteks peegeldub selki-traditsioonis (af Klintberg 2018) ja kirjandusteoste mõju on ilmne osades versioonides.

Vene käsikirjalise Punase mere ületamise loo taga aimub hüljeste (või mõne muu reaalse olendiga) seotud traditsioon:

[--] vaaraorahvas muutus kalaks, neil kaladel on inimese pea, kuid pole keha, ainult pea ja inimese hambad ja nina. Seal kus peaksid olema kõrvad, seal on suled nähtaval ja peale järgneb saba, ja keegi neid ei söö. Ka hobused ja relvad muutusid kalaks ning kalahobune on kaetud karusnahaga ja nahk on neil paks – sõrme paksune. Nad püütakse kinni ja eemaldatakse neilt nahk [...]. Ja nahast õmmeldakse kingad ja tallad. See nahk ei talu vett, kuid kui seda kantakse kuival maal, siis saab seda kanda kaua – aasta aega. (Põpin 1862: 49–50)

Ka visuaalsed kunstid on oluline teadmiste ja narratiivsuse mõjutaja, tugi lugude meelespidamiseks. Järgmine teave osutab kunstiteoste mõjule:

[s]eoksed kalasabaga inimesed, nagu vahest on piltide peal. (ERA II 60, 183 (8) < Kolga-Jaani, 1932)

Minu isa ütleb, poisiksepõlves näind Tallinnas uulitsanurkel pilte, kalad mehe peaga, suud lahti, öeldud vaarao kalad olevad, et ta ei teadnud rohkem küsida vanematelt, siis pole ka seletust saand nende kohta. [--] (ERA II 38, 191/3 (58) < Väike-Maarja, 1931)

Viidatakse ka puukujudele:

Muuga mõisas on neid kujusi mitmel pool, puust tehtud. (ERA II 38, 397 (28) < Viru-Jaagupi, 1931)

või ka:

[--] Ma nägin Tallinnas, laevanenas oli koju, niisugused kalad pidid olema. (ERA II 62, 613/4 (33) < Kullamaa, 1933)

8. KOKKUVÕTE

Vaaraosõdalased olid erinevates jutuvormides 1970. aastatel veel elav folkloor. Mark Soosaare 1974. aastal linastunud dokumentaalfilm “Vaarao sõdalased“ näi-

tab hülgejahiks valmistuvaid kihnlasi, kes filmi käigus esitavad varasemaid lugusid ja arutlevad hülgejahi eripärade üle. Filmi siht oli aidata kaasa tööstusliku hülgepüügi keelustamisele. Kodus kasvav hülgepoeg ja tema merre saatmine, folkloori, muusika ja mõjusate visuaalsete kaadrite ühendamine püügiteemaliste arutluste ja faktidega, taustaks tööstuskeskkond, löi mõjusa terviku ja oli tähtis püügikeelu saavutamisel. Tänapäevaks on maailmas kümnekond riiki, kus hülgepüük on lubatud, sh Venemaa, Gröönimaa, Kanada, Norra. Siiski on nt Venemaal keelustamisel hülgepoegade tapmine ja püüdmine. Kihnu kultuuri eestkõnelejad on aastaid võidelnud hülgepüügi taastamise eest, sidudes hülgepüügi saare unikaalse kultuuriga ja väites, et püügiluba päästab saarekultuuri.

2010. aasta üllitas Keskkonnaministerium SA Kihnu Kultuuriruum algatusel eelnõu, millega kavandati teise kaitsekategooria alla kuuluvate hallhüljeste kuulutamise kolmanda kaitsekategooria loomadeks, ja arvati, et see võib kaasa tuua 30 aastat Eesti vetes puutumatuna elanud loomaliigi piiratud küttimise (Kann 2010). Humaansetel püüdlustel hülgepüük peatada on sellega ring peal ja algamas uus tsükkel, mille lahendused on veel teadmata. Kogu otsustamine jäi kliimamuutuste perioodi, soojenevad talved muudavad hüljeste pesitsemise Eesti rannavetes keerukaks.

Põnev küsimus on jututraditsiooni, uskumuste ja tegelikkuse sünkroonsus, kuna igapäevaolud erinesid müütiliste narratiivide humaansetest lähenemistest. Traditsioonilised hülgeküttimise viisid olid juttude üleskirjutamise ajal julmad. Õnnega püüdmisel pandi vangistatud hülgepoeg konksu otsa, ja kui ema teda päästma tuli, löödi ta surnuks. Ka surmati hülgeid ahinguga kui nad jääauku hingama tulid. Võrguga kinni püütud hüljes tapeti kaikaga, padroneid raiskamata. Ometi on meil ja läänepoolses Põhja-Euroopas levinud hüljesinimeste pärimus ning narratiivid räägivad teistsugustest suhetest ja muudetud reaalsusest. Sümbioosid vaaraorahva ja teiste müütiliste mereolenditega näitavad, et traditsioon oli hästi kohanenud, laienenud vaarao sõdalaste algsetest motiividest edasi mereolevuste ja inimeste dialoogi suunas. Kokkuvõttes on meil sari humaanse sõnumiga ja emotsionaalselt laetud motiive (merre jäänud laps, tänulik haldjas jne).

Põhilugu, egiptlaste eest läbi Punase mere põgenejate teekonda kujutavad piiblikirjakohad, on otsesesõnu või allusionide kaudu jutustustes enamasti ühel või teisel viisil esindatud.

Läti aladel ja Setomaa vene külades kirja pandud tekstid sisaldavad ootamatuid piiblimotiivide modifikatsioone, piiblisündmuste laiemat kaasamist vaarao-traditsiooni ja tegelaskahetusi. On ilmne, et eestivene traditsioonil, eeskätt Petserimaa asukate folklooril on paralleele slaavi kultuuridega, sh ukrainlaste, kuid ka ukraina bulgaarlaste suulise traditsiooniga (Badalanova 2017).

Rahvapärased arengud on seotud etioloogiate ja ontoloogiliste selgitustega. Eelkõige viitab hüljeste mütologiseerimine peatumatule müüdiloomise protsessile ja seostele teiste kultuuridega. Lõuna-slaavi alalt leiame lähedase nimega müütilise ürgolendi Faraonika (Kropej 2003), eestirootsi ja eesti folkloor on lähedased ning sarnanevad Põhja-Euroopa lääneosas ja selle saartel levinud rahvaluulega. Eestivene traditsioon on lähemal slaavi kui eesti folkloorile. Suuremaks erijooneks eesti ja eestivene korpuste vahel on eesti folklooris levinud vaade, et vaaraorahvast tekkis erinevaid loomi jt olendeid ning esemeid ja tsükkel vaaraonaisest, kes lastakse tagasi merre oma lapse juurde.

Vaaraorahva lood olid tuntud kogu Eestis, üldisele tuntuks aitas kaasa seos Piibliga. Konkreetsed motiivid olid erineva levikuga – unikaalsemad motiivid levisid rannikualal, kalurite seas.

Üldjuhul ühendatakse vaaraode välimuse ja tegevuse kirjeldused Piiblis kirjeldatud väljarändamise sündmustega. Kohtame omapäraseid tekste, kus tekstidel on memoraatseid, isikujuttudele ja uudisfolkloorile viitavaid jooni ning milles jutustaja ise või keegi tema sugulastest ja tuttavatest nägi vaaraosid. Omaette huvitava kategooria moodustavad lood vaaraode kohtamisest näitustel, laatadel või loomaaias. Huviväärsed on ka tõepärasuse vaagimised ja rahvaliku argumentatsiooni näited. Näiteks leidub eestivene korpuses Kuremäe kloostri nunna vastus Oskar Looritsale, milles ta arvab, et “meie meres ei saa need olendid kindlasti elada, sest kuidas nad hingaksid, kuid Punanses meres see ehk on võimalik.” Ühes teises tekstis (ERA II 79, 633/4) võtab jutustaja pärast üksikasjalikku vaaraode päritolu, nende tegevuse ja harjumuste kirjeldamist jutu mõnevõrra ootamatult kokku: “See on jama. Neid pole kunagi olnud! Kõik on muinasjutud.” Paulopriit Voolaine kogujana mainib sulgudes: “See on kummaline, sest Rublevski usub paljudesse teistesse võimatutesse lugudesse!”

Senisest märgatavalt rohkem tähelepanu nõuab inimeste ja müütiliste olendite ning inimeste ja reaalse olendite vastassuhete vaatlus ja seosed nii meedia kui muude valdkondadega. Meie teema seisukohast väärrib märkimist, et Moskva olümpiamängude Tallinna mereregati maskotiks valiti lustakas väikehüljes Vigri, mis tõstis hülje tähtsate rahvuslike sümbolloomade hulka.